

СЕКСУАЛЬНА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОМІРНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ЦЬОГО ТЕРМІНА В КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Досліджуються місце статевої культури в системі матеріальних і духовних цінностей людства, правомірність використання терміна «сексуальна культура», а також вивчення її в широкому спектрі, а не через зведення лише до культури сексу.

Ключові слова: сексуальна культура, статеве табу, сексуальність.

Исследуются место половой культуры в системе материальных и духовных ценностей человечества, правомерность использования термина «сексуальная культура», а также изучение ее в широком спектре, а не путем сведения только к культуре секса.

Ключевые слова: сексуальная культура, половое табу, сексуальность.

Investigated place of sexual culture in the system of material and spiritual values of humanity, legitimacy of the use of term «sexual culture», and also study by her wide front, but not by taking only to the culture of sex.

Key words: sexual culture, sexual taboo, sex appeal.

Незважаючи на те, що термін «сексуальна культура» побутує як у повсякденному житті, так і в літературі, правомірність його використання для наукових досліджень ще слід доводити. Звичайно, такий підхід не може надалі вважатися за норму, тому нашою метою є визначити місце сексуальної культури в загальній системі культурних здобутків і встановити, які саме аспекти слід віднести до цього напрямку під час подальших наукових досліджень.

Педагоги, соціологи, не говорячи про сексологів, уже довели своє право на використання словосполучення «сексуальна культура». Доказом такого твердження є поодинокі наукові праці та захищені дисертації в названих галузях. Однак, у той час як термін стає загальноновживаним і загальноприйнятним, для культурологів та їхніх наукових досліджень на нього продовжує існувати негласне табу.

Це можна пояснити наслідками так званого радянського періоду в житті українського суспільства, коли все, пов'язане з інтимністю та сексуальністю, перебувало під суворою заборобою. Хоча корені такого ставлення є значно давнішими. Справа в тому, що й Російська імперія, до складу якої входили східноукраїнські землі, не була взірцем свободи слова та друку в цьому напрямі, оскільки

вони контролювалися заснованим державою цензурним комітетом.

Одним з найпоказовіших прикладів такої діяльності може бути видання Олександром Афанасьєвим «Народных русских сказок» у другій половині XIX ст. Перед поданням до друку кожного з восьми випусків збірки цензура вилучала не лише ті народні твори, що висміювали представників держави та церкви, а й сороміцькі матеріали, пов'язані зі статевим життям селянства. Звичайно, що тоді, як і зараз, твори цієї тематики в народі були особливо популярними.

Вилучені казки сороміцького спрямування склали збірку під назвою «Русские заветные сказки», яка була передана фольклористом за кордон і опублікована в Женеві 1872 р., уже після смерті Афанасьєва [1, с. 419]. А майже століття потому з нищівною критикою збірки й казок, які вона містила, виступив радянський літературознавець на прізвище Гуковський. Він писав: «А ось книжка, про яку зараз іде мова, пахне огидно. Казки, що до неї ввійшли, викладені зовсім нецензурними словами «парканного» лексикону... Відбір казок для цього видання провадився не за їх змістом, а за іншим критерієм — чим паскудніше, тим краще. Це порнографічна книжка» [6, с. 185].

Звичайно, що таких прикладів може бути безліч. Взяти хоча б два видання в Росії «Первобытной культуры» Едуарда Тейлора в 1872 р. й у 1896 1897 рр., коли з книг було вилучено все, що здавалося блюзнірством у відношенні до християнського віровчення [14, с. 16]. Повністю, майже без купюр, книга була опублікована 1989 р., а збірка «Русские заветные сказки» на батьківщині Афанасьєва видана лише в 90-х рр. XX ст. Дещо пізніше російській науці вдалося подолати й бар'єр у дослідженні сексуальної культури. Яскравим доказом цього стали видання, серед яких помітне місце посідає книга відомого соціолога, психолога, сексолога та публіциста Ігоря Кона «Сексуальная культура в России. Клубничка на березке». Перший її варіант, уже традиційно, був опублікований за кордоном — у США в 1995 р. А через два роки книга вийшла друком і в Москві. 2010 р. вона витримала 3-є видання й понині користується неабияким попитом серед читачів.

На відміну від східного, західний сусід України — Польща — у дослідженні сексуальної культури просунулася далі й значно вагоміше. Сталося це завдяки працям психіатра Збігнева Лева-Старовича, котрий опублікував кілька десятків книг із сексології. Найбільшої уваги, на нашу думку, заслуговує видання «Секс в культурах мира», завдяки якому автора називають ще й антропологом культури. Вперше російською мовою книга вийшла друком у Москві 1991 р. Українською вона не перекладалася й у нашій країні не публікувалася.

Що ж стосується оцінки українського сороміцького фольклору, то вона нічим не відрізнялася від указаної вище. Захоплення іншого збирача народної творчості Івана Манжури дослідник І. П. Березовський назвав «малоцінним, часом випадковим, наносним» і вбачав у цьому вплив «так званої «етнографічної школи» у фольклористиці, яка нерідко орієнтувала збирача на нехарактерне, другорядне в житті народу, його побуті, звичаях... У фольклористичній практиці І. Манжури вплив «етнографічної школи» був відчутним насамперед у подекуди некритичному підході до зразків народної творчості, в збиранні поспіль, надто широким фронтом, без належного критичного добору фольклорного матеріалу. Наслідком цього було те, що поряд із повноцінними художніми зразками, які І. Манжура мав намір опублікувати за сприяння тогочасних фольклористичних осередків, до його записної книжки потрапляє деяка частина малоцінного матеріалу, зокрема народної порнографії, позбавленого, як зрозумів потім і сам збирач, будь-якого значення... А втім, вірний своїм переконанням, що всякий зібраний з народних уст матеріал усе ж може мати певну цінність, Манжура, віддаючи данину іншій, поширеній у тогочасній фольклористиці «школі» — «школі мандрівних сюжетів»... намагається обґрунтувати можливість використання в науці зібраного ним непристойного для друку матеріалу» [2, с. 97—99].

Чи змінилося щось у цьому напрямі за часи незалежності України? Так, змінилося. Табу, як такого, на сороміцькі матеріали більше не існує. Однак наукові керівники не радять їх досліджувати, оскільки серед науковців ще зберігається негативний погляд на подібні теми. Отже, зміни є, але істотно вплинути на ставлення до питань статевих відносин з точки зору гуманітарних наук вони не спроможні.

Для того, щоб довести право сексуальної культури на існування не лише в житті людини чи всього суспільства, а й у наукових, зокрема культурологічних дослідженнях, слід визначити її місце в структурі, анатомії чи морфології всієї культури.

Ще 1871 р. Е. Тейлор відніс до культури лише духовні цінності людства: «Культура, чи цивілізація, у широкому етнографічному сенсі складається в цілому зі знань, вірувань, мистецтва, моралі, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства» [14, с. 18].

Упродовж тривалого часу, майже до середини 90-х рр. ХХ ст., культуру поділяли лише на духовну та матеріальну. Підручник 1992 р., який вийшов друком у Львові, ще не мав назви «Культурологія», а називався «Теорія та історія світової і вітчизняної культури», розглядає культуру як «сукупність матеріальних та духовних цінностей» [16, с. 5]. Курс лекцій із такою ж назвою

й у тому ж році, але опублікований у Києві, вказує, що «до основних підсистем культури належать: 1) система життєвих значень (ціннісна, смислова основа культури); 2) діяльність щодо їхньої реалізації, запровадження в життя; 3) результати цієї діяльності, в яких утілені, опредметнені життєві значення, що утворюють систематичне «ядро» сутнісних сил людини» [15, с. 13—14].

Підручники та навчальні посібники з культурології, завдяки інтеграції напрацьовань західної науки у вітчизняну, намагаються детальніше окреслити структуру культури та її складові. Видання, що з'явилося у Харкові 2006 р., налічує 6 таких складових: 1) артефакти та технології їхнього виготовлення; 2) мова, що оформлює мислення людини, та система письма; 3) ієрархія духовних цінностей; 4) система суспільних норм, правил мислення та поведінки; 5) система соціальних установ і організацій; 6) духовне виробництво та його результати [5, с. 16—17]. Звичайно, такий поділ, на нашу думку, не є бездоганим, але ми не ставимо перед собою завдання оцінювати його чи критикувати.

Стрункішу систему поділу знаходимо в московському виданні 2005 р. Наважливішими, на думку авторів, є такі складові: духовна культура (міфологія, релігія та мистецтво); соціальна, яку складають моральна, правова та політична культура; технологічна (техніка, наука, інженерія); а також культура життєдіяльності, до якої входять культура праці, навчання, гри, дозвілля та спілкування.

Виникає запитання: невже сексуальна культура для життєдіяльності людини має менше значення, ніж культура праці, навчання, гри та дозвілля? Його можна поставити й децю по-іншому: хіба статеві стосунки для людського життя менш важливі, ніж праця чи навчання, гра чи дозвілля? Відповідь однозначна — звичайно, ні!

Якщо попередні вказані нами джерела взагалі замовчують інтимні стосунки та їх належність до культури, то останнє видання приділяє їм місце серед складових культури спілкування в такій концепції: спілкування — неформальне — інтимне. А вже до інтимного належать такі типи стосунків, як дружба та кохання. Незважаючи на те, що автори до кохання відносять і статеві стосунки [7, с. 313], до сексуальної культури вони ставляться дуже спрощено й збіднено.

Один з останніх за часом видання навчальний посібник із культурології визначає значно більше складових культури. А оскільки вона є системою цінностей, автор пропонує здійснити її поділ саме за основними цінностями людського життя, серед яких називає: 1) онтологічні; 2) екзистенціальні; 3) економічні; 4) цінності самоповаги; 5) естетичні; 6) моральні; 7) теологічні; 8) інтелектуальні та 9) цінності людських стосунків. Саме остання категорія може

співвідноситися з сексуальною культурою, оскільки до неї автор відніс дружбу, любов, відданість, вірність, альтруїзм, взаємодопомогу [11, с. 19].

Звернувшись до інтернетівського ресурсу, можна встановити, що різні сайти дають кардинально відмінні тлумачення місця сексуальної культури в складі духовних і матеріальних цінностей людства. Так сайт «Культурологія», розмістивши на своїй сторінці статтю Андрія Флієра «Морфологія культури», стверджує, що існують чотири основні блоки виконання людської діяльності: 1) культура соціальної організації та регуляції; 2) культура пізнання та рефлексії світу, людини та міжлюдських стосунків; 3) культура соціальної комунікації, нагромадження, зберігання та трансляції інформації; 4) культура фізичної й психічної репродукції, реабілітації та рекреації людини. До останнього блоку автор відносить сексуальну культуру, зауважуючи, що вона «з точки зору вирішення задач продовження роду існує лише в повсякденних формах» [17].

Інший сайт «Культура и искусство» вказує, що, окрім двох відомих напрямів, «існують види культури, які неможливо віднести тільки до матеріальної чи духовної галузі. Вони являють собою «вертикальний перетин» культури, що пронизує всю її систему... Матеріальна й духовна культура практично завжди наявні одночасно в конкретному об'єкті культури, і зарахування його до тієї чи іншої сторони залежить від відсоткового змісту матеріального й духовного. Це стосується художньої та фізичної культури» [10].

Саме до складу фізичної культури автор тексту, поряд із фізичним розвитком і рекреаційною культурою, вводить і сексуальну культуру та дає їй таке визначення: «Прийняті в суспільстві форми проявів і задоволення сексуальності». Іншими словами, сексуальна культура зводиться лише до культури сексу, що, з культурологічної точки зору, нас ніяк не може влаштовувати. Ну нашу думку, її значення має набагато перевершувати питання статевої відносин.

Для пояснення наведемо приклад. Існує релігія як одна зі складових духовної культури, для українців — це, перш за все, православне християнство. І є мистецтво, конкретніше — живопис, ще конкретніше — іконопис. Чи був би можливим такий вид зображального мистецтва без православної віри? Звичайно, ні. Ні іконопис, ні архітектура (культові храми), ні книгодрукування (священні книги), ні ораторське мистецтво (проповіді), — щось узагалі, а щось на певному етапі, — були б неможливими без релігії. Ідеться про взаємопроникнення складових культури лише в одному окремо взятому її продукті.

Щоб зрозуміти, як це реалізується для сексуальної культури, потрібен інший приклад. Звернемося до монографії «Язычество древних славян» Бориса Рибакова: «Зважаючи на давнє та широковживане уподібнення жінки, — пише автор, — що народжує нову людину, до землі, на якій родить урожай нового хліба, необхідно і в рожаницях... враховувати цей аграрно-магічний аспект, що виник ще в землеробському неоліті й енеоліті» [13, с. 22].

Продовжуючи думку автора цитати, можна стверджувати, що статевий акт як необхідний атрибут для подальшого народження в народній уяві ототожнювався із землеробськими процесами сіяння та садження. Це доводить поширена серед українського селянства віра в те, що для доброго врожаю на свіжезасіяній ниві подружжю слід було здійснити статевий акт. У цю концепцію вписуються трипільські фігурки юних матерів з ознаками вагітності чи зображенням зерна або колоса на животі.

Культ рожаниць, — богинь родючості, — тісно пов'язаний з культом Рода, якщо це був не єдиний культ, де Род вважався головним божеством і ватажком рожаниць. Про його популярність свідчить етимологія таких слів, як «природа», «народ», «урожай», «родючість». Таким чином, говорячи про врожай як основу благополуччя давніх українців, слід розуміти, що й цей найголовніший аспект життєдіяльності був тісно пов'язаний зі статевим актом, процесом народження та сексуальною культурою.

Ця концепція набула втілення й у давній символіці слов'ян, яка широко використовувалася в ремеслах, зокрема вишивці та гончарстві. Дослідник вважає, що популярний в орнаменті ще з трипільської доби ромб є знаком землі, а крапинки на ньому символізували не що інше як насіння [13, с. 49]. Усе це разом являло собою знакове зображення засіяної ниви. А якщо символіка має зворотний зв'язок, то й вагітної жінки.

Ці образи є широковживаними й у писанкарстві, яке взагалі дуже тісно пов'язане з магією родючості, оскільки саме яйце уособлює початок життя. Однак це не єдине його значення, бо яйце є символом не тільки мікрокосму, як стверджує Рибаків, а, в широкому розумінні, ще й макрокосму. Такого висновку можна дійти, виходячи з природи символів. Доказом цьому є цитата з першої дощечки «Велесової книги»: «Се бо Дажбо створив нам яйце, що є світ-зоря, яка нам сяє. / І в тій безодні повісив Дажбо землю нашу, / аби тая удержана була. / Так се душі пращурів суть. / І ті світять зорями нам од Іру...» [4, с. 13].

Від писанки з колекції Львівського етнографічного музею, на якій зображено двох оленів, Рибаків проводить паралель до найвідоміших сузір'їв північної півкулі — Великої та Малої Ведмедиць. У слов'ян вони асоціювалися з лосями, а, як відомо, олені та лосі у фольклорі є взаємозамінними [13, с. 57].

Далі автор дослідження встановлює зв'язок цих символів з традицією селян Вологодської, Новгородської, Пермської та інших губерній, де вже в XIX ст. у певні свята забивали на всю громаду бика чи теля. При цьому існували перекази, що колись, у давні часи, до села щороку приходило двоє оленів, лосів чи ланей. Одну тварину різали, а іншу — відпускали. Але одного разу, коли люди вбили обох тварин, ті перестали взагалі з'являтися, і з того часу їх замінили домашньою худобою.

Ще одна паралель між легендою, записаною в Іпатіївському літописі в 1114 р., про те, як у північних землях з хмари випадають новонароджені оленята, остаточно приводить до розуміння, що всі зазначені випадки пов'язані між собою, оскільки в них відчутні відголоски мисливських тотемічних вірувань.

Виникає слушне запитання: а яке все це має відношення до сексуальної культури? Відповідь на нього знаходимо в іншому джерелі — книзі нарисів Юрія Бородає «Еротика — смерть — табу»: «Так що ж таке тотем? Зазвичай це якась тварина: змія, кенгуру, орел і т. д. рідше — рослина чи інший предмет), яке становить табу для всіх членів певної общини... До тотема взагалі не можна доторкатися: його не можна вбивати, не можна вживати його м'яса й взагалі завдавати йому якоїсь шкоди чи образи... Під час тотемічного свята священна тварина вшановувалася як міфічний прабатько; однак кульмінація такого свята — урочистий обряд жертвопринесення тотема та вживання його плоті, що, зазвичай, супроводжується загальною оргією, під час якої скасовується й внутрішньототемне статеве табу. Таке свято — єдиний випадок, коли порушення найстрашніших заборон (зазвичай таке порушення карається смертю) не лише допускається, але й ритуально ставиться в обов'язок кожному» [3, с. 119—120].

Далі автор пише: «Загальновідомо, що джерелом давньогрецької трагедії, яка стала, у свою чергу, початком «мистецтва» як такого, були давні оргаїстичні містерії, присвячені богу Діонісу» [3, с. 134]. Таким чином він визначає вплив тотемного свята на розвиток театрального мистецтва.

Зважаючи на наведені приклади, можна стверджувати, що елементи сексуальної культури наявні не лише в оргаїстичній частині тотемного свята, а й у всій концепції тотемізму, у фольклорі та писемності, в обрядах і космогонічній міфології, в ремеслах і народній символіці, а також у мистецтві, у цьому разі — театральному. Саме в такому широкому значенні слід розглядати сексуальну культуру, а не зводити її лише до культури сексу, тобто статевих відносин.

На користь визначеного підходу є цитата Рибаківа, де він вдається до спроби періодизації дохристиянських вірувань і характеризує кожен з періодів так: «1-а стадія. Люди живуть

у кам'яному віці, воюють палицями та камінням, їм відомий лише груповий шлюб... 2-а стадія. Ера Сварога. З'явилося божество неба та вогню — Сварог. Люди пізнали метал. Установлюються моногамія й жорстока страта (спалення) за порушення її» [13, с. 10]. Отже, основними чинниками, що характеризують різні періоди розвитку людського суспільства, є певні зміни стосовно інституту шлюбу. А це, у свою чергу, також тісно пов'язане із сексуальною культурою, яка містить взаємовідносини між статями, ставлення до шлюбу, гендерні питання, роль чоловіка та жінки в суспільстві.

Значення сексуальної культури для розвитку первісних суспільств підкреслює і Юрій Бородай: «А яке табу найстрашніше? Цілком зрозумілу відповідь на це запитання дають порівняльні соціоетнографічні дослідження. Найважливішим і найстрашнішим у всіх примітивних суспільствах, які збереглися, є статеве табу» [3, с. 11].

А вже згадуваний польський психіатр і публіцист Збігнев Лев-Старович, не ставлячи під сумнів те, що «одним з найважливіших факторів культури є відносини між статями» [9, с. 10], вказує: «У сфері сексу культура формує систему цінностей, заборон і правил, а також зразків поведінки, визначених моделей статевої рівності й т. д. Вона регулює сексуальну поведінку, стиль взаємодії партнерів, піддає сексуальну природу людини певній регуляції на благо суспільства, сім'ї, шлюбу. Складність, неоднозначність взаємовідносин між природою та культурою у сфері сексу та статі є однією з причин виникнення багатьох чудових творів мистецтва, літератури, поезії... питання про відносини між природою людини та культурою тим складніше, що культура не є чимось статичним, вона розвивається, еволюціонує» [9, с. 10].

Дослідниця сексуальної культури в Росії, наука якої просунулася в цьому напрямі значно далі за українську, пише: «Історія російської сексуальної культури з усіма її заборонами та забобонами — невід'ємна частина історії російської суспільної свідомості та менталітету, а певною мірою — й російського національного характеру. Щоб зрозуміти особливості російської сексуальної культури, історію народження й формування різних поведінкових настанов і ціннісних орієнтацій, заборон і приписів, обрядів і звичаїв, а також соціальних інституцій (шлюбу, сім'ї), слід звернутися до її джерел — найдавнішого періоду — X XVIII століть» [12, с. 5].

Виникає запитання: а хіба для розуміння української сексуальної культури потрібен інший шлях? Звичайно, ні. Єдина різниця, що нашу культуру ми маємо вивчати на власних пам'ятках, звичаях, обрядах і на всьому тому, що характеризує традиції, побут, світогляд і менталітет українського суспільства.

До цього можна додати ще й визначення французького філософа Мішеля Фуко: «Сексуальність — історичний конструкт, нерозривно пов'язаний із цілісною системою суспільних відносин» [8, с. 57].

Отже, сексуальний аспект для культури в цілому має таке ж саме значення, як статеві відносини для життя окремої людини та суспільства в цілому. На цьому складові сексуальної культури не вичерпуються. Галузь мови тісно пов'язана з нею, і найяскравішим цьому прикладом може бути вивчення ненормативної лексики, що переважно ґрунтується на статевих стосунках. Суспільні норми, які регулюються законами та правилами, встановленими державними й соціальними інституціями, стосуються зокрема й аспекту сексуальності та ставлення до нього. Правила мислення та поведінки, за твердженням основоположника психоаналізу й неофрейдизму, диктує лібідо — сексуальні бажання чи статевий інстинкт. Про мистецтво й говорити не доводиться: якщо вилучити з нього тематику еротики та сексу, воно відразу стане збідненим і примітивним.

Отже, сексуальність наявна як у духовній, так і в матеріальній культурі: в артефактах, мові та системі письма, суспільних нормах, мисленні та поведінці; в онтологічних, екзистенціальних, економічних, естетичних, моральних та інтелектуальних цінностях. Незалежно від того, який поділ культури на складові використовують фахівці, практично в усіх її елементах та спрямуваннях можна віднайти те, що стосується сексуальної культури. Тому й досліджувати її необхідно в усіх без винятку напрямках. А подальші дослідження, ґрунтуючись саме на такому ставленні до сексуальної культури, дадуть змогу детальніше дослідити її значення в різноманітних аспектах людської життєдіяльності.

Список літератури

1. Бараг Л. Г., Новиков Н. В. А. Н. Афанасьев и его собрание народных сказок / Л. Г. Бараг, Н. В. Новиков // Народные русские сказки А. Н. Афанасьева : в 3 т. — М. : Наука, 1984. — Т. 1. — С. 377—426.
2. Березовський І. П. Іван Манжура. (Нарис життя і діяльності) / І. П. Березовський. — К. : Вид-во АН УРСР, 1962. — 124 с.
3. Бородай Ю. М. Еротика — смерть — табу: трагедія человеческого сознания / Ю. М. Бородай. — М. : Гнозис, 1996. — 416 с.
4. Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. / Упорядк., ритм. переклад, підг. автентичного тексту, довід. мат. Б. Яценка. — К. : Індоевропа, 1995. — 316 с.
5. Власенко О. И., Зайончковский Ю. В. Культурология: учеб. пособие / О. И. Власенко, Ю. В. Зайончковский. — Х. : Парус, 2006. — 512 с.

6. Гуковский А. И. Не о всяких сказках вести сказ. — Вопросы истории, 1967, № 1, с. 184—186.
7. Кармин А. С., Новикова Е. С. Культурология / А. С. Кармин, Е. С. Новикова. — СПб. : Питер, 2005. — 464 с.
8. Кон И. С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке / И. С. Кон. — [2-е изд.]. — М. : Айрис-пресс, 2005. — 448 с.
9. Лев-Старович З. Секс в культурах мира / Збигнев Лев-Старович. — М. : Мысль, 1991. — 256 с.
10. Основные формы и типы культуры. Место и функции культуры в обществе [Электронный ресурс] // Энциклопедия замечательных людей и идей: Культура и искусство. — Назва з титул. екрана: <http://www.abc-people.com/typework/art/doc-5.htm>
11. Пивоев В. М. Культурология: введение в историю и теорию культуры: учебное пособие / В. М. Пивоев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : КНОРУС, 2011. — 528 с.
12. Пушкарева Н. Л. «Огонь естественный» или «грех поганый»? / Н. Л. Пушкарева // «А се грехи злые, смертные...»: Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России. — М : Ладомир, 1999. — С. 5—9.
13. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1981. — 608 с.
14. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор : [пер. с англ.]. — М. : Политиздат, 1989. — 573 с.
15. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій / Бичко А. К., Гнатенко П. І., Феоктистов А. М. та ін. — К. : Либідь, 1992. — 392 с.
16. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Підручник / Горбач Н. Я., Гелей С. Д., Росінська З. П. та ін. — Львів : Каменяр, 1992. — 166 с.
17. Флиер А. И. Морфология культуры [Электронный ресурс] // Культурология: теория, школы, история, практика. — Назва з титул. екрана: <http://www.countries.ru/library/theory/cultmf.htm>

Надійшла до редакції 03.05.2012 р.